

BUDAPEST CIGÁNY/ROMA LAKOSSÁGÁNAK ISKOLÁZOTTSÁGA ÉS FOGLALKOZTATOTTSÁGA

ATANULMÁNYBAN A FŐVÁROSI ROMA NÉPESSÉG néhány alapvető társadalmi mutatóját vizsgálom meg, összehasonlítva a teljes budapesti népességgel, s ugyanezeket a mutatókat az ország teljes és a roma népességében is elemzem. Az alapadatok a 2001-es népszámlálásból származnak, s az Országos Munkaügyi Központ bocsátotta rendelkezésemre. Köszönettel tartozom Kiss Ákosnak az adatrendszerért, Híves Tamásnak az adatok feldolgozásáért, és külön köszönet illeti Kutas Jánost szakértői közreműködéséért, tanácsaiért.

Vitatható lehet az elemzés alapjául szolgáló adatbázis, a népszámlálás hitelessége a cigány népesség szempontjából. A kétségeket magam is osztom, hiszen e népesség összlétszáma mérvadó tudományos becslések szerint két-háromszorosa a népszámlálásban azonosítottaknak. Ráadásul persze nem tudni, melyik harmadról van szó, a vizsgált mutatók mely szempontjából tér el, milyen dimenziókban, milyen mértékben különbözik a népszámlálási adatoktól.

Úgy vélem azonban, hogy olyan „puha” adatok tekintetében, amilyen az etnikai besorolás, mindig csak becslésekről lehet szó egy nagymintás vizsgálatban – legyen az a népszámlálás vagy szociológiai kutatás. Ezt tanúsítja a néhány évvel ezelőtti és korántsem megnyugtató eredménnyel lezárt vita is (*Ladányi–Szelényi* 1997; *Havas-Kemény-Kertesi* 1998; *Ladányi–Szelényi* 1998), bár az (1990-es) népszámlálást egyik vitapartner tekintette teljesen autentikus forrásnak.

A népszámlálási adatok az előnye – a rendelkezésre álláson kívül –, hogy lehetőséget adnak az összehasonlításra a teljes népességgel. (Nem utolsó sorban részletesebb területi vizsgálatra is, amelynek a főváros csak egyik lehetséges terepe.) Ha a számszerűségeket olyan amilyen becsléseknek tekintjük, akkor a tendenciákra figyelhetünk, és azokra kell figyelniünk. Ha ezek lényegében megegyeznek a jelentősebb tudományos kutatásokban megfigyelttel, akkor talán nem tekinthetők irrelevánsnak a jogos kétségek ellenére sem.

A tanulmány nem a teljes népességre, hanem a 15 éven felüliekre vonatkozó adatokra támaszkodik. Azt vizsgálom, milyen összefüggések vannak a korszerkezet, az iskolázottság és a foglalkoztatottság között a népesség e csoportjaiban. Ezek a szempontok lehetőséget adnak arra, hogy megállapításokat fogalmazhassunk meg az iskolázás szerepéről a roma, cigány népességben – másfelől pedig a főváros „szerepéről” az ország teljes és cigány lakosságában.

A területi eltérésekben, a regionális fejlődés egyenlőtlenségeiben az iskolának, az iskolázottságnak közvetlen és közvetett szerepe is jelentős. Az iskolák épületei az infrastruktúra részei, az iskolai szervezetek az általuk nyújtott komplex szolgáltatáson kívül munkahelyeket biztosítanak. Az iskolázott lakosság innovatívabb, alkalmazkodó képessége jobb, mint az alacsonyabban iskolázotté, s ez a dinamikus gazdaságban is tükröződhet. A tudásintenzív gazdaság számára a „telepítő erő” – ahogy *Enyedi* (2005) megállapítja – már nem a szén, a közlekedési csomóponton való elhelyezkedés, a szakmunkásoklevél, hanem a sokoldalú tudáskészlettel, tudástőkével rendelkező helyi társadalom. Ez Budapestre sokkal inkább érvényes, mint a „vidékre”.

Az iskolázottsággal összefüggő területi egyenlőtlenségeket növeli a regionális fejlődés, illetve urbanizáció sajátos, a volt szocialista országokra jellemző módja. A kilencvenes években Európa gazdaságát egyre inkább a saját nemzeti környezetükből kiemelkedő nagyvárosok vezérik (*Enyedi* 1992, 1996). Magyarországnak egyetlen nemzetközi szerepre törő városa van, Budapest, távlatilag még egy-egy nagyvárosunk remélhet majd belépni e kooperációkba. Ám Nyugat-Európában ezt az urbanizációs szakaszt a hatvanas-hetvenes években megelőzte egy olyan fejlődés, amelynek során kiegyenlítődtött a falu és a város civilizációs színvonala. Nálunk a rurális térségek elmaradottsága még jelentős, s ez különös súllyal jelenik meg a más szempontból is hátrányos helyzetű cigány népesség lehetőségeiben.

Demográfiai viszonyok

A magyar lakosság kedvezőtlen korfájának közismerten éppen ellentéte a cigány, roma népességé. Mindkét korfa kedvezőtlen, az előbbi azért, mert túlságosan „elöregedett”, az utóbbi azért, mert túlságosan „fiatal”, az előbbinek fő oka, hogy keves gyermek születik, az utóbbinak fő oka, hogy a kevesen érik meg az időskort.

1. táblázat: A 15 éves és idősebb népesség megoszlása nemek és életkorcsoportok szerint az ország teljes és cigány/roma népességében

	Teljes népesség	Cigány/Roma népesség
Összesen (fő)	8 503 379	144 188
Férfi (%)	46,8	50,6
Nő (%)	53,2	49,4
15-29 (%)	26,6	42,5
30-39 (%)	15,4	23,4
40-49 (%)	18,0	18,0
50-57 (%)	12,6	7,5
58-61 (%)	5,5	2,6
62-X (%)	21,8	6,0

A férfiak és nők aránya közötti különbség az életkori megoszlással függ össze. A cigány asszonyok éppen olyan korán halnak, mint a cigány férfiak, szemben a teljes népességben megfigyelhető különbséggel az élettartamban. A romák között az

50 éven felüliek aránya drámaian csökken – mindössze 17 százalékuk (!) él ennél tovább, a teljes népességben 58 éven felül (a nyugdíjazás kori általános életkor) következik be a törés, de 40 százalék még 50 éves koron túl is aktív. Különösen drámai a 62 évnél idősebb népesség arányának eltérése: a teljes népesség több mint egyötöde, a cigányoknak viszont csak tizenhetede éli meg az általános nyugdíjhatárt. Kizárólag a fiatal középkorúaknál – a 40–49 éves korosztályban – azonos az arány. Budapesten a demográfiai viszonyok alapvetően hasonlóak, ám némely ponton pozitívan térnek el az országos képtől.

2. táblázat: A 15 éves és idősebb népesség megoszlása nemek és életkorcsoportok szerint Budapest teljes és cigány/roma népességében

	Teljes népesség	Roma népesség
Összesen (fő)	1 550 299	11 178
Férfi (%)	45,1	50,3
Nő (%)	54,9	49,7
15-29 (%)	26,8	41,4
30-39 (%)	14,3	24,4
40-49 (%)	16,1	19,2
50-57 (%)	13,4	8,1
58-61 (%)	5,7	2,1
62-X (%)	23,7	4,8

Budapest teljes népessége még az országosnál is „öregebb” valamivel, a cigányság viszont ugyanennyivel (néhány százalékpont a különbség!) tovább él. Értelmezendő lenne az a tendenciában megmutakozó eltérés is, hogy míg országosan – közzismerten – a nők arányszáma jelentősen magasabb a férfiakénál, addig a cigány népességben ennek ellentéte figyelhető meg: ha nem is jelentősen, de a nők vannak kisebbségben. S ez mind országosan, mind pedig Budapesten is érvényes. Az okok kutatása mindenképpen érdemes lenne, mert ez az eltérés talán az életformában, az egészséghez való viszonyban keresendő komoly problémákra vezethető vissza.

Szempontunkból a korfa elsősorban abból a szempontból fontos, mivel egy „előregedett” népességben alacsonyabb iskolázottság, foglalkoztatási szint lenne feltehető, mint egy fiatalosabb lakossági csoportban. Ám a népszámlálási adatok is megerősítik a szociológiai és egyéb empirikus tudományok által sokszor leírt megfigyelést: a cigányságra ez az összefüggés sokkal csekélyebb mértékben érvényes, mint a népesség egészére.

Iskolázottság

A főváros lakossága társadalmi-történeti okokból hagyományosan kiugróan magasan iskolázott az ország teljes (sőt nagyvárosi) népességéhez viszonyítva is, s ezt a kiugróan magas arányt még az is erősíti, hogy Budapest lakossága az ezredfordulón „öregebb” volt az országosnál. Ezt természetesen a 2001-es népszámlálás

adatai is tükrözik. Az összehasonlító adatok bemutatására mégis szükség van ahhoz, hogy az azonosságok és az eltérések jobban nyomon követhetők legyenek.

3. táblázat: A 15 éves és idősebb népesség megoszlása iskolai végzettség szerint az ország teljes népességében

	Legmagasabb befejezett iskolai végzettség				
	8-nál kevesebb	8 oszt.	Középfok éretts. nélkül, szakmai oklevéllel	Középiskola érettségivel	Felsőfok
Összesen (fő)	950 286	2 874 746	1 581 315	2 162 996	934 036
Összesen (%)	11,2	33,8	18,6	25,4	11,0
Férfi (%)	7,7	31,6	26,5	22,5	11,6
Nő (%)	14,2	35,7	11,6	28,1	10,4
15-29 (%)	3,3	34,0	24,3	31,3	7,1
30-39 (%)	2,3	21,2	31,8	29,1	15,7
40-49 (%)	2,8	27,6	27,3	27,8	14,6
50-57 (%)	4,1	34,8	18,0	28,7	14,4
58-61 (%)	8,8	57,4	0,6	21,5	11,6
62-X (%)	38,6	41,2	0,0	12,9	7,2

4. táblázat: A 15 éves és idősebb népesség megoszlása iskolai végzettség szerint az ország cigány/roma népességében

	Legmagasabb befejezett iskolai végzettség				
	8-nál kevesebb	8 oszt.	Középfok éretts. nélkül, szakmai oklevéllel	Középiskola érettségivel	Felsőfok
Összesen (fő)	56 481	72 213	10 963	3 520	1 011
Összesen (%)	39,2	50,1	7,6	2,4	0,7
Férfi (%)	32,1	54,4	10,3	2,5	0,7
Nő (%)	46,4	45,7	4,9	2,4	0,7
15-29 (%)	30,5	57,2	9,2	2,7	0,4
30-39 (%)	29,6	57,7	9,7	2,3	0,8
40-49 (%)	43,6	46,8	6,3	2,4	1,0
50-57 (%)	59,1	32,7	3,8	3,1	1,2
58-61 (%)	74,1	23,3	0,1	1,6	1,0
62-X (%)	84,6	13,4	0,0	1,2	0,8

Az általános iskolát nem végzettek aránya az ezredfordulóra még a legidősebb korcsoportban is 10 százalék alá csökkent, dominánssá vált az általános iskolánál magasabb végzettség, a 30–49 éves korosztály több mint kétötöde már érettségivel vagy felsőfokú oklevéllel rendelkezett. Ugyanakkor a cigány népességben még mindig meghatározó a legfeljebb általános iskolai végzettség. Még a fiatal korosztályokban is messze 10 százalék alatt maradt a középiskolai vagy magasabb

iskolázottság. Radikális változásról – ez a szociológiai kutatásokkal (Kemény, Jánky & Lengyel 2004) egybecseng – csak az általános iskolai végzettség elterjedésében beszélhetünk: a legidősebb korosztállyal összehasonlítva csaknem ötszörösére nőtt az általános iskolát végzettek aránya.

Érdeemes figyelni a magasabban iskolázottakra is. A szakmunkás végzettségűek aránya az idősebtől a fiatal korcsoportokig tízszeresére nőtt, ám az érettségizettek és a diplomások aránya (alacsony szinten) lényegében változatlan – alig lépi túl a regisztrálhatóság szintjét. Ebből többféle következtetést is levonhatunk. Egyrészt azt, hogy az elmúlt másfél évtized a cigány értelmiség megteremtése érdekében tett nagy nekibuzdulásai vajmi csekély eredményt hoztak. Másrészt azt, hogy van a roma népességnek olyan rétege, amely ragaszkodik – a népszámlálásban is kinyilvánított – etnicitásához, s ez a réteg láthatóan nem bővült radikálisan az elmúlt évtizedek, sőt tán generációváltások során sem.

A fővárosi adatok azonban némileg más képet adnak.

5. táblázat: A 15 éves és idősebb népesség megoszlása iskolai végzettség szerint Budapest teljes népességében

	Legmagasabb befejezett iskolai végzettség				
	8-nál kevesebb	8 oszt.	Középfok éretts. nélkül, szakmai oklevéllel	Középiskola érettségivel	Felsőfok
Összesen (fő)	89 457	416 119	167 468	556 356	320 899
Összesen (%)	5,8	26,8	10,8	35,9	20,7
Férfi (%)	3,6	24,6	16,1	32,3	23,4
Nő (%)	7,6	28,7	6,4	38,8	18,5
15-29 (%)	1,9	27,0	13,9	44,0	13,1
30-39 (%)	1,1	14,1	18,8	38,4	27,6
40-49 (%)	1,2	17,9	16,5	37,4	27,1
50-57 (%)	1,3	21,2	12,5	38,7	26,2
58-61 (%)	2,7	39,7	0,6	33,6	23,4
62-X (%)	19,3	40,6	0,1	23,1	17,0

A 3–4. táblázattal összehasonlítva jól látható, hogy a főváros lakossága jelentősen iskolázottabb, mint az ország teljes népessége: félannyi az általános iskolát nem végzett, kevesebb a szakmunkás végzettségű és jelentősen több az érettségizett és a diplomás. Ebben a magasán iskolázott környezetben várható, hogy a cigány népességben is a magasabb iskolázottsági szintek dominanciáját találjuk.

A megfelelő országos arányokkal összevetve nem meglepő, hogy a népesség összességénél jelentősen alacsonyabb szinten, de hasonló tendenciák mutatkoznak a budapesti roma népesség iskolázottságában is. Az általános iskolát sem végzettek aránya Budapesten minden korosztályban fele az országosnak. Különösen látványos az eltérés, ha a szélsőségeket hasonlítjuk össze: a legidősebb cigány népességben az általános iskolát sem végzettek országos aránya 84 százalék, szemben a

budapesti 30–39 éves korosztállyal, ahol a megfelelő arány csak 11 százalék. Hogy miért éppen ebben a korosztályban (a 30–39 évesek körében) mindegyik közül a legalacsonyabb a csonkán iskolázott roma lakosság aránya, az külön kutatást igényelne: kevésbé attraktív módon, de hasonló tendenciák mindegyik vizsgált csoportban megjelennek (az 1971 és 1980-ban születettek között a legalacsonyabb a csonkán iskolázottak részesedése). A magasabb iskolázottsági szinteken ez már kevésbé határozottan rajzolódik ki, de kisebb mértékben nyomon követhető.

6. táblázat: A 15 éves és idősebb népesség megoszlása iskolai végzettség szerint Budapest cigány/roma népességében

	Legmagasabb befejezett iskolai végzettség				
	8-nál kevesebb	8 oszt.	Középfok éretts. nélkül, szakmai oklevéllel	Középfok Középiskola érettségivel	Felsőfok
Összesen (fő)	2 159	6 280	1 301	1 055	383
Összesen (%)	19,3	56,2	11,6	9,4	3,4
Férfi (%)	14,3	56,7	15,0	10,2	3,8
Nő (%)	24,4	55,7	8,2	8,7	3,0
15–29 (%)	16,9	59,3	12,7	9,0	2,0
30–39 (%)	11,1	60,0	16,0	9,3	3,6
40–49 (%)	19,4	55,8	9,6	10,2	4,9
50–57 (%)	27,9	47,0	7,3	12,1	5,7
58–61 (%)	44,5	44,5	0,4	7,2	3,4
62–X (%)	55,8	31,8	0,2	6,9	5,2

A teljes budapesti és a roma népesség iskolázottsági szerkezetét összehasonlítva drámainak látszik az utóbbiak lemaradása. Ezt talán az jelzi leginkább, ha megfigyeljük a legjellemzőbb iskolázottsági szintet. A budapesti lakoságnál az érettségi a leggyakoribb iskolai szint. A legidősebb korosztályokat kivéve 40 százalékot közelíti, a legfiatalabbaknál meg is haladja az érettségizettek aránya. A cigány lakosságban – ismét csak az idősebb korosztályokat kivéve – az általános iskola elvégzése a leggyakoribb iskolázottsági szint: 50–60 százalék között van a legfeljebb általános iskolát végzettek aránya.

Aligha feltételezhetjük, hogy 30, még kevésbé, hogy 40 éves kor fölött tömeges igény és lehetőség mutatkozna a legfeljebb általános iskolát vagy még azt sem végzetteknek az iskolarendszerben való továbbhaladására. Valószínűleg az általános iskola marad a legmagasabb iskolázottsági szint ezekben a korosztályokban. A 30–57 év közötti budapesti népességben 15–20 százalék a legfeljebb általános iskolai végzettséggel rendelkezők részesedése. A főváros cigány lakosságának viszont 70–80 százalék rekedt meg ezen az iskolázottsági szinten – óriási az eltérés!

Az általános iskola utáni továbbvezető utak közül a szakképzés (szakmunkás-képzés) az egyetlen iskolatípus, amelynek oklevelével rendelkezők aránya a roma lakosságban nem marad el a teljes főváros népességétől. A teljes népességben az

58 évesnél idősebbeknél mutatkozik törés: töredékére csökken a szakmunkások aránya. Az arány hirtelen csökkenését (12,5-ről 0,6 százalékra) az magyarázza, hogy az 1943-ban vagy korábban születettek még nem az iskolarendszerű szakképzésben vettek részt, amennyiben szakmát kívántak szerezni. Hasonló törés van a cigány népesség iskolázottságában is, ahol az 50–57 évesek körében még 7,6 százalékos szakiskolai arány az 58 évesnél idősebbeknél 0,4 alatt van. Ugyanez figyelhető meg az ország teljes népességére vonatkozó adatokban is.

A szakképzés társadalmi funkcióinak összetettségére következtethetünk a megoszlásokból, ha a négy adatsort egymással hasonlítjuk össze. A szakmunkásvégzettség országosan hasonló mértékben elterjedt, mint a legfeljebb általános iskolai vagy a középiskolai végzettség. Azaz, némileg egyszerűsítve, az ország 15 éven felüli lakosságából nagyjából hasonló arányban vannak azok, akik csak az általános iskolát, akik a szakmunkásképzőt vagy akik a középiskolát végezték el. Budapesten már dominál az érettségizettek aránya: jelentősen kevesebben rekednek meg az általános iskolai végzettség szintjén, s a továbbtanulók minden korosztályban kétszer-két és félszer annyian szereztek érettségit, mint ahányan szakmunkásoklevelet. Másként fogalmazva, míg az ország lakossága számára évtizedek óta egyenértékű továbbtanulási választásnak látszik a szakképzés és az érettségit adó középiskola, addig a fővárosiak nemcsak jelentősen nagyobb arányban tanultak tovább az általános iskola elvégzése után, mint a többi ország lakói, hanem fokozatosan fordultak a szakmunkásképzéstől a magasabb iskolázottsági szint felé.

Ha a cigány népességben hasonlítjuk össze ezeket az arányokat, akkor azt is megállapíthatjuk, hogy a továbbtanulás – a teljes népességnél sokkal alacsonyabb szinten – döntő mértékben a szakképzésben realizálódik. (A 49 évesnél idősebbek körében még ez is ritkaságnak számít!) A továbbtanulás legfontosabb korlátja az ország cigány népességében az általános iskolai végzettség hiánya (még a fiatalabb korosztályokban is 30 százalék fölött van azok részesedése, akik nem rendelkeznek általános iskolai végzettséggel sem). Innen szemlélve a szakmunkásképzés már jelentős iskolai pályafutás, társadalmi emelkedés lehetőségével biztat.

A főváros roma lakosságában a szakképzettek aránya hasonló a teljes budapesti népességéhez, és valamivel – egyes korosztályokban lényegesen – magasabb a megfelelő országos arányoknál. Ezt úgy értelmezhetjük, hogy a fővárosi cigányság egy része mostanában hódította/hódítja meg a szakképzést, ám vannak egyre jelentősebb csoportjai, amelyeket az érettségit nem nyújtó iskola már nem elégíti ki.

Végezetül a felsőfokú oklevéllel rendelkezőkről essék szó! A budapesti adatok szerint a 30–61 éves lakosság több mint egynegyede rendelkezik felsőfokú oklevéllel – az országos átlag ennek mintegy a fele. (A fiatalabb korosztály jelentős hányada még nem érte el a diplomássá váláshoz szükséges életkort.) A cigány népességben a megfelelő arányok 4–6 százalék között szóródnak – országosan 1 százalék alatt vannak. Figyelemre méltó, hogy a diplomások aránya az 50–57 éves korosztályban a legmagasabb (5,7 százalék), míg a 30–39 évesek körében csak 3,6 százalék a megfelelő arány. Pesszimistán értelmezve azt mondhatnánk, hogy a

diploma nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, ezért a fiatalabbak már kevésbé törekednek megszerzésére, mint az idősebbek. Ennek ellentmond, hogy ha kis mértékben is, de növekedik a középiskolai végzettséggel rendelkezők aránya. Optimistán úgy értelmezhetjük ezt a tendenciát, hogy a roma népesség jellemzően gyakran szerzi meg magasabb iskolai végzettségét a felnőttoktatásban. (Saját felsőoktatási tapasztalataim – bár ezek nem szisztematikus kutatásból származnak – is megerősítik ezt a feltételezést.) A megnyíló lehetőségek, társadalmi, gazdasági, politikai késztetések, modell- és mintakövetés nyomán cigány emberek viszonylag gyakran korrigálják iskolai pályafutásukat felnőttként, az esti és levelező oktatásban. Ilyen döntéseket természetesen elsősorban a fővárosi cigány lakosságtól várhatunk, de talán statisztikailag érzékelhető mértékben fog elérni ez a magatartás a többi nagyvárosban is.

Foglalkoztatottság és munkanélküliség

A 15 éven felüli foglalkoztatottak iskolázottsága jelentősen magasabb, mint a teljes népességé. Ez nagyrészt a fiatalok nagyobb súlyával van összefüggésben: hiszen 27 százalékuk 58 évesnél idősebb, s közöttük igen magas, 47 százalék az általános iskolát sem végzettek aránya. Az ilyen alacsonyan iskolázottaknak csak töredéke került a foglalkoztatottak körébe. A foglalkoztatottak zöme szakképzett és/vagy érettségizett. Feltűnő a nőknél a magas iskolázottságúak részaránya: 60 százalékuk érettségizett vagy diplomás, míg a férfiaknál 43 százalék ez az arány. (A teljes népességben – mint láttuk – alig magasabb a nők aránya ezekben a csoportokban a férfiakénál.)

A cigány népesség foglalkoztatása még a fenti alacsony hányadoknál is jelentősen rosszabb állapotokat mutat. A teljes népességhez viszonyítva a harmadánál alig magasabb az arány, ezen belül a nőknél kevesebb mint egyharmada, a férfiaknál kevesebb mint a fele. Még drámaibbak a különbségek, ha az Eurostat 2003-as adataival vetjük össze: a 25 országban átlagosan a 15–64 éves nők 55 százaléka, a férfiak 73 százaléka vesz részt a munkaerőpiacon – megfelelő adatok a hazai roma népességben 11 és 22 százalék! Fokozhatjuk a lemaradás képét, ha arra utalunk, hogy a cigány népességnek csak kis hányada (8,6 százalék) él 58 évnél tovább! Tehát fiatalos korösszetételű lakosságról van szó, amelyben az idős korcsoport aránya nem „rontja” a foglalkoztatási esélyeket.

Bár az összeírtaknak csekély hányadát érinti (mindösszesen 17 százalékát!), az iskolázottsági szerkezet itt is előnyösebb, mint a teljes népességben. Azonban láthatjuk azt is, hogy az általános iskolát sem végzettek viszonylag jelentős arányban jutnak munkához. Valószínűleg olyan munkalehetőséghez, amelyet az alacsonyan iskolázott nem cigányok számára nem vonzó. (Ha csak nem pozitív diszkriminációt tételezünk fel a képzettséget nem igénylő munkakörök betöltésénél!)

A rendkívül alacsony foglalkoztatási arány valószínűleg elsősorban az alacsonyan iskolázottsággal magyarázható, összefüggésben lehet talán a nőknél a gyermeknevelésre fordított idővel, esetleg kulturális sajátosságokkal, a területi elhelyezkedéssel, a lakóhelyi települési viszonyokkal is. Az utóbbi tényezők szerepét ki-

küszöbölhetjük, amikor a főváros foglalkoztatási adatait vizsgáljuk – itt elvileg nincsenek földrajzi, közlekedés-földrajzi akadályai a munkavállalásnak.

7. táblázat: A 15 éves és idősebb népesség megoszlása foglalkoztatottság, nemek és iskolai végzettség szerint az ország teljes népességében (a foglalkoztatottak iskolai végzettségének megoszlása)

	Foglalkoztatott összesen	Legmagasabb befejezett iskolai végzettség				
		8-nál kevesebb	8 oszt.	Középfok éretts. nélkül, szakmai oklevéllel	Középfok érettségivel	Felsőfok
Összesen (fő)	3 690 269	29 508	722 983	1 064 352	1 197 601	675 825
Összesen (%)	43,4	0,8	19,6	28,8	32,5	18,3
Férfi (%)	50,3	0,9	17,9	37,8	26,6	16,8
Nő (%)	37,3	0,7	21,6	18,2	39,4	20,1

8. táblázat: A 15 éves és idősebb népesség megoszlása foglalkoztatottság, nemek és iskolai végzettség szerint az ország cigány/roma népességében (a foglalkoztatottak iskolai végzettségének megoszlása)

	Foglalkoztatott összesen	Legmagasabb befejezett iskolai végzettség				
		8-nál kevesebb	8 oszt.	Középfok éretts. nélkül, szakmai oklevéllel	Középfok érettségivel	Felsőfok
Összesen (fő)	24 092	3 614	13 697	4 408	1 618	755
Összesen (%)	16,7	15,0	56,9	18,3	6,7	3,1
Férfi (%)	22,0	13,7	57,5	20,9	5,5	2,4
Nő (%)	11,3	17,6	55,6	13,1	9,2	4,5

A főváros ebből a szempontból is más minőséget jelent, mint az ország egésze. Bár a népesség csaknem 30 százaléka idősebb 58 évesnél, 24 százaléka 62 évesnél is, a foglalkoztatottak aránya 5 százalékponttal magasabb az országos átlagnál, és pedig mind a nőknél, mind a férfiaknál. Bár a foglalkoztatott férfiak körében viszonylag jelentős (egyötöd) a szakmunkások aránya, úgy tűnik, Budapesten az számíthat munkahelyre, akinek érettségije vagy diplomája van. Ez különösen a nők esetében állapítható meg: közel 80 százalék a magasabban iskolázottak aránya.

A főváros más minőséget jelent, mint az ország egésze: ez a roma lakosságra fokozottan érvényes. Első lépésben azért állapíthatjuk ezt meg, mert míg az ország cigány népességének mindössze egyhatodáról – a foglalkoztatottak – voltak adataink, Budapesten több mint egyharmadáról.

A foglalkoztatottak aránya megközelíti az ország teljes népességének hasonló adatát, a férfiaknál kétszerese a cigány népesség országos átlagának, a nőknél majdnem két és félszerese. Ugyanakkor a foglalkoztatás még mindig jelentősen elmarad a teljes budapesti népességétől – a fiatal korösszetétel ellenére is.

A cigány foglalkoztatottak legnépesebb csoportja az általános iskolát végzeteké, de a férfiak körében a szakmunkások aránya csaknem azonos a megfelelő teljes budapesti aránnyal. Az érettségizettek és diplomások részesedésében ugyanazt a tendenciát figyelhetjük meg – csak jóval alacsonyabb szinten – mint a főváros egészében: a nők között lényegesen többen rendelkeznek érettségivel és diplomával, mint a férfiak körében. Ez egyébként az ország roma népességére is érvényes – elosztatva azt a tévhitet, hogy „általában” a cigány nők a férfiaknál ritkábban jutnak el a magasabb iskolai szintekig. Másképpen fogalmazva, a roma nőknek akkor van a férfiakkal azonos esélyük munkához jutni, ha magasabban iskoláztak, mint a férfiak.

9. táblázat: A 15 éves és idősebb népesség megoszlása foglalkoztatottság, nemek és iskolai végzettség szerint Budapest teljes népességében (a foglalkoztatottak iskolai végzettségének megoszlása)

	Foglalkoztatott összesen	Legmagasabb befejezett iskolai végzettség				
		8-nál kevesebb	8 oszt.	Középfok éretts. nélkül, szakmai oklevéllel	Középiskola érettségivel	Felsőfok
Összesen (fő)	746 018	4 881	101 317	120 275	297 247	222 298
Összesen (%)	48,1	0,7	13,6	16,1	39,8	29,8
Férfi (%)	55,5	0,7	13,5	22,2	33,9	29,7
Nő (%)	42,1	0,6	13,6	9,6	46,3	29,9

10. táblázat: A 15 éves és idősebb népesség megoszlása foglalkoztatottság, nemek és iskolai végzettség szerint Budapest cigány/roma népességében (a foglalkoztatottak iskolai végzettségének megoszlása)

	Foglalkoztatott összesen	Legmagasabb befejezett iskolai végzettség				
		8-nál kevesebb	8 oszt.	Középfok éretts. nélkül, szakmai oklevéllel	Középiskola érettségivel	Felsőfok
Összesen (fő)	3 849	267	2 055	681	552	294
Összesen (%)	34,4	6,9	53,4	17,7	14,3	7,6
Férfi (%)	42,0	5,7	53,4	20,9	13,2	6,9
Nő (%)	26,8	8,9	53,4	12,6	16,2	8,9

A munkanélküliség alakulása általában érzékenyebb adat a foglalkoztatottakénál. Itt azért nem részletezem a fentiekhez hasonlóan, mert a definíció az aktív foglalkoztatásban részt nem vevőknek csak töredékét foglalja magában, a népszámlálás során magukat regisztrált munkanélkülinek vallókat. A ország teljes 15 éven feletti népességében 5 százalék volt a munkanélküliek aránya, a roma népességben ennek több mint háromszorosa (18 százalék). A férfiak aránya mind a két adat-sorban kétszerese a nőkének, s az alacsonyabb iskolázottságú csoportokat sújtja.

Budapesten a 3 százalékos rátát állapított meg a népszámlálás, ám a cigány lakosságnál a munkanélküliségi arány közel 12 százalék.

Ez talán az egyetlen adat, amelynek alapján a főváros roma lakossága kedvezőtlenebb helyzetet mutat az országosnál. Am éppen itt kell tekintetbe vennünk azt, hogy a munkanélküliségre vonatkozó adat az adatközlő tudatos és aktív cselekvését feltételezi – a regisztrációt –, a lakóhelynek olyan infrastrukturális és szociális hálózatát, amely eléri és időről-időre munkához juttatja a rászorulókat, amely megvan a fővárosban, de hiányos az ország nagy területein. Ez magyarázhatja, hogy a munkanélküliek országos és fővárosi népességre vetített arányában is csekély a különbség (országosan 5 százalék, Budapesten 3,2 százalék, az ország roma népességében 18 százalék, a fővárosban 12 százalék).

A munkanélküliek között országosan az általános iskolát és szakmunkásképzőt végzettek dominálnak (38 és 33 százalék), az ország cigány népességében az általános iskolát vagy annál kevesebbet végzettek (összesen 90 százalék). Budapesten a csak általános iskolát végzett roma lakosok képezik a munkanélküliek legnagyobb csoportját (64 százalék!) Az általános iskolai végzettség elterjedése a cigány népességben – ahogyan azt a szociológiai kutatások megállapítják – öröndetes eredmény, ám az ollót nem zárja össze. A magasabb iskolázottság gyakoribbá válásával az általános iskolai végzettség leértékelődik: egyre elengedhetlenebb a munkapiaci integráció bármily formájához, ugyanakkor egyre kevésbé elég ahhoz. Ez a szomorú paradoxon jellemzi jelenleg az országot, de különösen a főváros cigány lakosságának helyzetét.

Visszatérve a foglalkoztatottsági adatokhoz, nézzük meg összefoglalóan az iskolázottsággal való összefüggéseit! (A százalékos megoszlások a megfelelő iskolázottsági csoportokon belüli részarányra vonatkoznak.)

11. táblázat: A foglalkoztatottság és az iskolázottság összefüggése az ország teljes népességében (hány százaléka foglalkoztatott a különböző iskolai végzettségű népességből)

	Foglalkoztatott összesen	Legmagasabb befejezett iskolai végzettség				Felsőfok
		8-nál kevesebb	8 oszt.	Középfok éretts. nélkül, szakmai oklevéllel	Középfok érettségivel	
Együtt (%)	43,4	3,1	25,1	67,3	55,4	72,4
Férfi (%)	50,3	5,7	28,5	71,7	59,5	72,6
Nő (%)	37,3	1,9	22,6	58,5	52,4	72,1

Országosan a szakmunkás végzettséggel és a diplomákkal rendelkezőknek van legnagyobb esélye munkahelyet találni, a diploma azonban az előbbinél jóval biztonságosabbá teszi a munkapiaci helyzetet. Feltűnő, hogy a női szakmunkások a férfiaknál – amellet, hogy arányuk is alacsonyabb a férfiakénál – jelentősen kisebb arányban vannak a foglalkoztatottak között.

12. táblázat: A foglalkoztatottság és az iskolázottság összefüggése az ország cigány/roma népességében (hány százaléka foglalkoztatott a különböző iskolai végzettségű népességből)

	Foglalkoztatott összesen	Legmagasabb befejezett iskolai végzettség				Felsőfok
		8-nál kevesebb	8 oszt.	Középfok éretts. nélkül, szakmai oklevéllel	Középiskola érettségivel	
Együtt (%)	16,7	6,4	19,0	40,2	46,0	74,7
Férfi (%)	22,0	9,4	23,2	44,7	48,6	73,3
Nő (%)	11,3	4,3	13,8	30,4	43,2	76,3

A roma népesség foglalkoztatottságára országosan az jellemző, hogy a csekély létszámú (1011 fő) diplomásnál a foglalkoztatottság magasabb arányú, mint az ország összes diplomása esetében. (75 és 72 százalék), s még magasabb az arány a diplomás cigány nőknél (az összesen 476 nő esetében 76 százalék).

A skála másik végpontján, az általános iskolát sem végzettek esetében ennek a fordítottja figyelhető meg: a cigány népességben a foglalkoztatott nők aránya fele a férfiakénak, s még ennél is nagyobb az arányok eltérése az ország teljes, megfelelő korú népességében.

A korábban már vizsgált összefüggéseken kívül az alábbi táblázatban csak néhány összefüggést emelek ki.

13. táblázat: A foglalkoztatottság és az iskolázottság összefüggése Budapest teljes népességében (hány százaléka foglalkoztatott a különböző iskolai végzettségű népességből)

	Munkanélküli összesen	Legmagasabb befejezett iskolai végzettség				Felsőfok
		8-nál kevesebb	8 oszt.	Középfok éretts. nélkül, szakmai oklevéllel	Középiskola érettségivel	
Együtt (%)	48,1	5,5	24,3	71,8	53,4	69,3
Férfi (%)	55,5	10,5	30,6	76,2	58,2	70,4
Nő (%)	42,1	3,5	20,0	62,7	50,2	68,1

14. táblázat: A foglalkoztatottság és az iskolázottság összefüggése Budapest cigány/roma népességében (hány százaléka foglalkoztatott a különböző iskolai végzettségű népességből)

	Munkanélküli összesen	Legmagasabb befejezett iskolai végzettség				Felsőfok
		8-nál kevesebb	8 oszt.	Középfok éretts. nélkül, szakmai oklevéllel	Középiskola érettségivel	
Együtt (%)	34,4	12,4	32,7	52,3	52,3	76,8
Férfi (%)	42,0	16,8	39,5	58,4	54,3	75,0
Nő (%)	26,8	9,7	25,7	41,1	50,0	79,0

A megfelelő korú budapesti roma lakosságnak még mindig igen alacsony foglalkoztatottsági szintjét szem előtt tartva ki kell emelni, hogy az érettségizettek között a foglalkoztatottak aránya alig marad el a teljes budapesti népességben megfigyeltétől, a diplomások esetében pedig – különösen a nőknél – a foglalkoztatottsági arány a hasonló fővárosi adatoknál is magasabb. Ezt valószínűleg a diplomák „ritkaság-értéke” okozza – már ha feltételezzük, hogy az érintettek a végzettségüknek megfelelő státusokban dolgoznak. Ám engedjünk meg egy „puhább” hipotézis is. A hátrányos helyzetből kitörni jóval több energiát, elszánt-ságot, szorgalmat, kitartást, erősebb motivációt és tehetséget igényel, mint a saját csoportunk által kijelölt helyet elfoglalni. Talán ez is magyarázza a teljes népességhez viszonyított arányt.

Diszkrimináció

Az eddigiek során úgy tűnhetett, főként az iskolázási statisztikák magyarázzák a cigányság rossz foglalkoztatottsági helyzetét, és nincsen szükség egyéb magyarázó tényezőkre. Ha azonban összehasonlítjuk a megfelelő iskolázottsági csoportokat, akkor jelentősen módosul ez a kép.

15. táblázat: Foglalkoztatottak aránya 15–62 évesek közül és a diszkriminációs index

	Ország			Budapest		
	Teljes népesség	Cigány/Roma	Diszkriminációs index	Teljes népesség	Cigány/Roma	Diszkriminációs index
8-nál kevesebb	12,6	7,4	0,58	26,2	14,3	0,55
8 oszt.	34,3	19,3	0,56	37,9	33,6	0,89
Középfok éretts. nélkül, szakmai oklevéllel	67,3	40,2	0,60	71,9	52,4	0,73
Középfok érettségivel	62,3	47,4	0,76	63,0	54,2	0,86
Felsőfokú	84,5	80,4	0,95	85,9	82,8	0,96
Összesen	55,5	17,8	0,32	63,0	36,2	0,57

Abból indultunk ki, hogy azonos iskolázottság esetében a foglalkoztatottságnak lényegében nem kellene különböznie a teljes és a roma népesség körében. Ha nagy az eltérés, akkor azt nem az iskolázottság-képzettség okozza. Feltételezésünk szerint ebben az esetben olyan megkülönböztetésről van szó, amely a cigány munkavállalót hátrányosan érinti. Ezért neveztük a mutatót diszkriminációs indexnek. Ez is – mint minden hasonló jelzőszám – egyszerűsít, hiszen számos egyéb oka is lehet az alacsonyabb foglalkoztatási arányoknak. Ugyanakkor azonban súlyozva fejezi ki a számunkra fontos összefüggéseket. Nem is a pontos számszerűségeket, hanem a tendenciákat látjuk fontosnak.

A diszkriminációs indexet úgy számoltuk ki, hogy összevetettük a megfelelő iskolázottsági csoportokban talált foglalkoztatottsági arányokat a teljes és a roma népesség körében. (A számításért és megalapozásáért Kutas Jánosnak tartozom köszönettel.)

A korábbi adatokat itt úgy korrigáltuk, hogy csak a 15–62 éves korosztályra számoltuk ki az összefüggést, azaz a nyugdíjas kor előtti évjáratokra. Egyenlő foglalkoztatási arányokról akkor beszélhetnénk, ha az index 100 lenne. Minél messzebb esik az érték az optimumtól, annál nagyobb a különbség a két csoport között. A sorokat külön-külön számoltuk – az „Összesen“ sorban található értékek nem az oszlopok átlagát tartalmazzák, hanem az abszolút számok arányára vezethetők vissza.

Kezdjük mindjárt az utóbbival. Az ország aktív korú cigány lakosságának foglalkoztatása mindössze egyharmada a teljes lakosságénak. A fővárosban jóval kedvezőbb a helyzet, de még itt is messze elmarad a roma munkavállalók aránya a teljes népességétől. Országosan csak az érettségizett, még inkább a diplomás roma embereknek van a többségéhez hasonló vagy közel azonos lehetőségük munkát találni. Különösen kirívóak az alacsonyabb iskolázottsági szinteken található hatalmas eltérések: még a roma szakmunkások esélyei is nagyságrenddel elmaradnak a teljes népességétől.

Budapesten az alacsonyabban iskolázottak közül csak az általános iskolát végzettek esélyei közelítik meg a hasonlóan iskolázottakét. Az érettségizettek és diplomások helyzete sem olyan egyértelműen jó, mint a korábbi adatokból látszik, ha csak az aktív korúakat hasonlítjuk össze.

Nincsen olyan munkaképes korú cigány lakossági csoport, amely hasonló iskolázottság, képzettség esetében másokhoz hasonló arányban venne részt a munkaerőpiacon! Bármilyen egyéb – itt nem elemzett – tényező is összegeződik a diszkriminációs indexben, kiáltóak az különbségek, amelyek jelentős részét csakis a roma munkavállalókat sújtó hátrányos megkülönböztetésnek, diszkriminációnak kell tulajdonítanunk.

Összegezés

Kevés emberről van szó ezekben a százalékos arányokban (az összes budapesti roma diplomás száma a népszámlálásban 383 fő, közülük 216 nő), és éppen ezért gondolom úgy, hogy a kedvező arányok (legalább) két összefüggésre utalnak. Az egyik a diploma (és általában a magasabb, elméletigényes iskolázottság) ritkaságban mutatkozó értéke. A diplomával rendelkező roma személyek politikai-ideológiai értéket hordoznak, alkalmazásukkal felmutatható az adott munkahely és munkakör toleráns, sőt támogató magatartása – ami nem egyszer különböző finanszírozási forrásokhoz való hozzáférést is jelent. A másik összefüggés pedig az, hogy azok a személyek, akik képesek kitörni a cigány népességet általában sújtó kirekesztettség, iskolázatlanság, munkanélküliség, szegénység ördögi köréből, az „átlagos” diplomásnál (érettségizettnél) jóval tehetségesebb, ambiciózusabb, eltökéltebb emberek. Ezért minden foglalkoztató szerencsés lehet, aki megszerez ilyen munkavállalót.

A következtetésem első részének igazságát a II. világháború előtti falusi tehetségmentő akciók, és a háború utáni NÉKOSZ sikere, hatása bizonyítja: tehetség-

tartalék csak abban a társadalmi osztályban, rétegben rejtőzhet, amelynek gyermekei a szociokulturális környezet feltételei miatt nem jutnak olyan életesélyekhez, iskolai pályákhoz, amelyeken kibontakoztathatnák, kiteljesítenék és az egész társadalom javára fordíthatnák tehetségüket. Országunk cigány népessége még ma is „tartalék”, s e tehetség kibontakozásának elősegítése mindannyiunk javát szolgálja.

Budapest roma lakossága – legalábbis a népszámlálási adatok tükrében – legalább annyira, sok szempontból még inkább eltér az ország egészétől, mint amennyire a főváros lakossága az ország teljes népességétől: sokkal iskolázottabb, sokkal jobbák a munkapiaci lehetőségei, mint országosan. Milyenek lesznek a tendenciák? Az ország elszakad-leszakad a fővárostól? A fővárosi modelleket követni tudják majd a többiek? A diplomás romák több mint egyharmada, az érettségizettek közel egyharmada, viszont az általános iskolánál alacsonyabb végzettségűeknek csak harmincada él Budapesten (a népszámlálási adatok szerint az ország cigány népességének mintegy 8 százaléka, tizenkettede lakik a fővárosban). A modellkövetés alapja, hogy a minta elérhető, érzékelhető-látható legyen. Vajon a roma népesség kétharmada tudja-e, hogyan és miként lehet tanulni, továbbtanulni, biztosabb megélhetést biztosítani?

A főváros és a „vidék” összehasonlításán túl föl kell hívni a figyelmet a cigány munkavállalókat sújtó diszkriminációra. A diszkrimináció nem kíméli a magasabban képzett romákat sem, ami ellen nem véd meg a szakmunkásoklevél, még az érettségi sem; amelyben inkább hasonlóság – legfeljebb nagyságrendi különbség – van Budapest és az ország egésze között. E szégyenletes és irracionális jelenség tömegessége kétségessé teheti a tanulás, a munkavállalás hasznosságát emberek ezrei számára.

FORRAY R. KATALIN

IRODALOM

- ÉNYEDI GYÖRGY (1992) Budapest az európai nagyvárosi rendszerben. *Tér és Társadalom*, No. 2–3.
- ÉNYEDI GYÖRGY (1996) *Regionális folyamatok Magyarországon az átmenet időszakában*. Hilscher Rezső Egyesület, Budapest.
- ÉNYEDI GYÖRGY (2005) A regionalitás értékei; <http://www.kulturakozvitok.hu-publenyedi.htm>
- HAVAS GÁBOR, KEMÉNY ISTVÁN & KERTESI GÁBOR (1998) A relatív cigány a klasszifikációs küzdőtéren. *Kritika*, No. 3.
- KEMÉNY ISTVÁN, JANKY BÉLA & LENGYEL GABRIELLA (2004) *A magyarországi cigányság, 1971–2003*. Budapest, Gondolat Kiadó-MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- LADÁNYI JÁNOS & SZELÉNYI IVÁN (1997) Ki a cigány? *Kritika*, No. 12.
- LADÁNYI JÁNOS & SZELÉNYI IVÁN (1998) Az etnikai besorolás objektivitásáról. *Kritika*, No. 4.

ISKOLÁZOTTSÁG ÉS VALLÁSOSSÁG BUDAPESTEN

BUDAPEST TÁRSADALMÁNAK VALLÁSOSSÁGÁRÓL – szekularizációjáról számos közhely él a fejünkben.¹ Hajlamosak vagyunk *vagy* úgy tekinteni, hogy Budapest szekularizációs központ jellege egyszerűen *nagyvárosi* mivoltával függ össze, *vagy* úgy, hogy a pártállam fokozott *ateista hatásrendszere* nyomán vallást veszített városról van szó. Azt is tudjuk persze, hogy vannak kifejezetten sajátos körülmények: történetileg a neológ, ill. szekularizált zsidóság magas aránya, a gyors bevándorlásból eredő – a nagyváros szekularizációs hatásán túlmutató – tényezők, valamint az új vallási mozgalmak hatása. E vallásosság társadalmi szerkezetéről is vannak bizonyos közhelyeink: az idősebbek kvázi teljes körű vallásossága, a fiatalok körében újraéledő vallásosság éppúgy ebbe a közhely-körbe tartozik, mint az állítólagos „u” görbe az iskolázatlanok és érettségizettek körében intenzívebb, a szakmunkások körében alacsonyabb vallásosságról.

A vallásosság mérhetősége

A „vallásosság” valójában egy „fekete doboz” – soha senki nem fog tudni olyan definíciót alkotni a kortárs vallásosságra, mely teológusok, pszichológusok és szociológusok számára egyaránt elfogadható. Ha szociológusként elfogadunk egy definíciót akkor is elmondhatjuk: a vallásosság „lényegét” – bármi legyen is az – sosem fogjuk tudni úgy mérni, hogy technikailag azonosképpen használhassuk az adatokat, mint az iskolai végzettségről vagy a pártpreferenciákról szólókat. A vallásosság „megnyilvánulási formáit” tudjuk mérni – s azt sem egy mutatóval.

Lenski – az empirikus vallásszociológia klasszikusa – a Religious Factorban (1961) négy alapvető – s külön-külön mérendő – dimenziót különböztet meg: 1. vallási (rituális) részvétel, 2. doktriner ortodoxia, 3. vallási élmény, 4. a vallási csoport tagjaként való önmegkülönböztetés. *Glock és Stark* (1965) a vallásosság öt dimenzióját feltételezi: 1. ideológiai dimenzió (vallási hiedelmek); 2. rituális dimenzió (vallásgyakorlat); 3. a vallásos élmény dimenziója; 4. intellektuális dimenzió (vallási ismeretek); 5. konzekvencionális dimenzió (a vallásosság hatása életmód-

¹ A tanulmány a Fővárosi Közoktatásfejlesztési Alapítványtól 4157, 4592, sz. alatt kapott kutatási támogatás, és a T032189 sz. OTKA kutatások segítségével készülhetett el.

ra, morális felfogásra stb.). A társadalom és egyén vallásosságának kutatásában a Glock és Stark-féle dimenzióknál pontosabbat máig sem alkotott senki-a legtöbb empirikus kísérlet nagyjából ide utal vissza (Szántó 1997; Noffke 2001; Tilley 2003; Loury 2004; Iannaccone 2004; Bruce 2001; Berger 2001; Molokotos-Liederman 2002; Sommerville 2002; Froese 2004; Hoge 2004; Monahan 2003; Phillips 2004).

Jelen tanulmány a népeiséget a szekularizáció – vallásosság tengelyen kívánja elhelyezni. Ebben az értelemben a vallásosság úgynevezett externális fogalom: kizárólag olyan dolgokra vonatkozik, amely a „világ felől” – azaz a hit tartalmának vizsgálata nélkül látható. Leginkább tehát a „részvétel”, az „életvezetési és vélemény-konzekvencia” és „a nyilvános öndefiníció” szavakkal írhatjuk le, amit vizsgálunk, s ebben a tanulmányban teljességgel elkerüljük nemcsak a vallási élménnyel kapcsolatos adatokat, nemcsak a hittételekkel való azonosulást, de még a vallási ismeretek meglétének vagy hiányának boncolgatását is – bár az utóbbi igencsak kézenfekvő lenne iskolázottsággal kapcsolatban vizsgálni. (Nyilvánvalóan előállhat ugyanis olyan állapot, amikor pl. a Biblia egyes szereplőivel kapcsolatban az iskolázott nem vallásos emberek ismeretszintje meghaladja az iskolázatlan vallásosakét – de erről máskor, máshol.)

Az „externális” vallásossággal kapcsolatban számos kérdés merül fel. Az első kérdésünk, hogy a kérdezett mennyiben minősíti magát vallásosnak egy olyan társadalomban, melyben az „egyházkövető vallásosság”, a „másmilyen” vallásosság, s a „nem vallásosság” társadalmilag legitim módon él együtt, egy olyan városban, ahol – ellentétben a falvakkal és a vidéki városok jó részével, ahol az emberek esetleg a „kommunizmus átmeneti uralmához” köthetik ezt – az ateizmusnak is nagy tradíciója, komoly történeti legitimitása van.

A második kérdés, hogy mennyiben sorolja magát valaki valamely felekezethez, ill. vallási csoporthoz. A harmadik kérdés, hogy az egyén és egyház, mint szorosan vett „vallási intézmény” közötti kapcsolatban – mely megnyilvánulhat istentiszteletre járásban, de adományozásban is – hol áll a megkérdezett, a negyedik kérdés pedig, hogy az egyház társadalmi (politikai, szociális, oktatási stb.) szerepét illetően mit gondol, az ötödik kérdés, pedig hogy azokban az alapvető kérdésekben – pl. születésszabályozás –, amelyben az egyháznak egyértelmű álláspontja van, mennyire fogadja el azt önmaga számára iránymutatónak.

A vallásosságra vonatkozó kérdések eredményét, „a világnézeti állapotot” nem lehet automatikusan egyházi kötődésre lefordítani, még kevésbé lehet ebből arra következtetni, hogy az egyházak történelmileg kialakult (a szekuláris világban betöltött) szerepei közül a megkérdezett mit támogat s mit nem. Nem árt felfigyelni arra, hogy a „világnézeti értelemben vett” vallásosságnak csak a vallásosak egy része szempontjából megjelenítője valamilyen intézményesen megragadható egyház. (Például az Istenben nem, de a túlvilágban, szellemekben, mágiában, csillagokban hívők ezen a „világnézeti” tengelyen közelebb vannak a vallásos végponthoz, mint az Istenben nem hívők. Minthogy azonban a nem istenhívők nagy része csak szekularizálódott, de nem aufklérista vagy ateista, az előbbi csoport